

AZ ÚJSÁGÍRÓ

A legtöbb író-kortársához hasonlóan Csáth Géza is újságírással kezdte pályáját, közelebbről zenekritikákkal, mégpedig szokatlanul korán: tizenhat éves, amikor első írásai megjelennek a szabadkai Bácskai Hírlapban. Ez a publicisztikai tevékenység azután végigkíséri egész alkotói pályáját, olykor közelebbről, közvetlenül értelmezve a szépiró törekvéseit, máskor messzebb ragadva őt a novellák és színművek tárgyától, demonstrálva sokoldalú érdeklődését és korszerű szemléletét. Ugyanakkor a legtöbb író-kortársával ellentétben Csáth Gézának sohasem volt főfoglalkozása, fő megélhetési forrása az újságírás, hanem gimnazista, orvostanhallgató, egyetemi tanársegéd, illetőleg gyakorló orvosként — amellet, hogy zenével (hegedült, zongorázott, zenét szerzett, zenekritikákat és zenei tárgyú tanulmányokat, esszéket írt), irodalmi alkotómunkával (novellák, színművek), orvostudománnyal (könyvet írt *Az elmebetegségek pszichikus mechanismusáról*) foglalkozott, számos újságban és folyóiratban közöl cikkeket, tanulmányokat és esszéket — kezdve a szabadkai Bácskai Hírlaptól a nagy tekintélyű Budapesti Naplógig (ahol többek közt Kosztolányi, Ady és Bíró Lajos társaságában vasárnapi tárcaíró és zenekritikus), illetőleg a Bácsországtól a Nyugatig és a Huszadik Századig. S amint novelatermeséről az az általános vélemény, hogy mindenekelőtt nagyszerű ígérlet, sajnálatosan félbemaradt előremutató kezdemény, vagy Illés Endre megfogalmazásában „a magyar novella későbbi legjelentősebb változatai”-nak előzménye, hasonlóképp publicisztikai munkásságáról is elmondható, hogy egy egészes és átfogó, természettudományos megalapozottságú materialista szemlélet körvonalai bontakoznak ki benne s érvényesülnek a legkülönbözőbb tárgyak és jelenségek megközelítésében és megítélésében. A magyar középiskolai tanításban érvényesülő konzervativizmus és a hittantanítás kártékony anakronizmusa ellen ugyanarról a materialista világnézeti alapról száll harcba, amelyről a vallások és mítoszok keletkezését, a művészi alkotások élvezését, illetőleg a modern muzsika ismérveit igyekszik megvilágítani. Hogy pedig az azonosítások tudomány és művészet, társadalmi élet és művészetek evolúciója között olykor mechanikus, az természetesen e gondolatrendszer, e „pszichológiai, tehát természettudományi alapokon felépített esztétikának” kidolgozatlanságára és befejezetlenségére utal, egyúttal azonban beszédes bizonyossága annak a hatalmas befolyásnak is, amelyet a természettudományos felfedezések, közelebbről pedig Freud tanításai gyakoroltak a század eleji művészetekre és az esztétikai közgondolkodásra. Csáth Géza pedig, mint a Dér Zoltán gondozásában megjelent *Írások az élet jó és rossz dolgairól* (kritikák, cikkek, karcolatok Életjel Könyvek 5. Szabadka, 1973) e felfedezések iránti fogékonyság tekintetében is élen járt a maga korában.

*

Cikkei tanúsága szerint érdeklődését kezdetben természetszerűleg közvetlen környezetére, azaz Szabadka kulturális és művészeti eseményei kötik le. Ir egy Münchenben tanuló szabadkai leány rajzkiállításáról, Lotz Károly festőről halála alkalmából, Iványi Istvánról és — három év alatt négy ízben — Lányi Ernő zeneszerzői tevékenységéről. Ha szem előtt tartjuk Kosztolányinak és Csáth Gézának a Lányi-családhoz fűződő kapcsolatait, megértjük a kezdő zenekritikus elfoglaltságát Lányi Ernő iránt, aki egyébként valóban föllendítette a város zenei életét. Ir továbbá a csodagyermek hegedűművész Vecsey Ferencről, Sarasateról, az „öreg világvándor brácsásról”, *Muzsikusok* cím alatt Corelliról és Tartiniról, majd Pucciniról, aki iránt kivételes rokonszenvet táplál.

Van azonban e korai írások között egy, amely nemcsak a tizenhat éves fiatalember bátor szókimondása és hetyke stílusa miatt érdemel figyelmet, hanem mindenekelőtt amiatt, hogy már itt felfigyel a nagyvárosi élet rideg-ségére, rohanó, idegölő élettempójára, az emberek elmagányosodására, elidegenülésére. Miután szemlét tart a fővárosi lapok fölött, s megállapítja elvtelenségüket, így vélekedik róluk: „a fővárosi lapok se különbek, mint a vidéki lapocskák, csak több bennük a papiros és a hazugság”, azután a megváltozott életformáról és életritmusról mondja el a véleményét, összehasonlítva azt a vidék kedélyesebb és egészségesebb életvitelével: „Itt nincsenek nagy családok és ismeretségek, az emberek nem mennek egymáshoz kvaterkára és alsósra, hanem a kávéházban falják az újságot, majd munkára sietnek, s elmulasztják megnézni a kék eget s az utcán átsikló napsugarakat. A munka nyomja őket, a szürke moloch, s bár nem érzik a súlyát (a megszokástól, szenvednek tőle”. A színházak pedig — mert *A budapesti színházakról* szól az írás — alkalmazkodnak ehhez az új közönséghez, s „tökéletlen műmulatságot” nyújtanak neki, akinek szellemi élvezete ennek folytán „kisszerű és szegényes lesz.

Alig két évvel később ismét visszatér a sivár nagyvárossá nőtt Budapest embertyomorító ridegységéhez. Ezúttal egy héteves gyermek elgázolása kapcsán veti fel a kérdést: mért maradtak le a szegény pesti gyerekek a várost építő urak papírjairól? A gyilkos nagyvárosban ugyanis elfelejtettek gondoskodni a gyermekekről, nem hagytak számukra kertet, játszóhelyet. Persze, „ők nem tudják, hogyha emberekké lesznek egyszer, majd sirva fogják észrevenni izmaikon, tüdejükön, a szívükön vagy a gégéjükön a város átkát”. *Hosszú baráti levél* (1913) c. írásában ismét felpanaszolja a fővárosi élet sivárságát. Arról ír a barátjának, hogy amikor a körengetegből a fűvészkertbe menekült, a parkőr kitessékelte kedvenc virágai közeléből, mondván, hogy az zárt terület az „igazgató úr öméltósága rendelete” értelmében. Ő pedig csak így levélben mondja el panaszát, mert ott hiába is mondta volna, semmi remény arra, hogy az emberek megértsék egymást, amíg közöttük „jogokra nézve különbségek vannak”.

Ebből a megváltozott életformából és életritmusból vezetni majd le a kora emberére oly jellemző idegességet, amely szerint „nem is betegség, hanem életjelenség: egész nemzedékek reakciója, alkalmazkodása a modern élet folyton komplikálódó új viszonyaihoz, amelyekhez idegrendszerünk, egész szervezetünk mindaddig nem volt berendezkedve”. Őt azonban ez az életjelenség nem csupán mint ideggyógyászt érdekli, hanem mint zeneesztétát, kritikusot és alkotóművészt is. Mikor majd a modern zenéről, a festészet és irodalom új irányairól értekezik, abban jelöli meg ezek modernségét, hogy azt nyújtják, amire a „XX. századbeli emberi idegrendszerének” szükségé van.

*

Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy Csáth Géza nem mutat különös érdeklődést kora társadalmi, kiváltképp politikai problémái iránt, s a művészeteket és a műalkotásokat magukban és nem társadalmi vonatkozásokban és feltételteleztségükben vizsgálja. Egyszóval, nem tartozik a harcos, szociális igazságokért küzdő publicisták közé. Ez azonban korántsem jelenti, hogy teljességgel közömbös volna a társadalmi igazságtalanságokkal és egyenlőtlenségekkel szemben. Két orvosi könyv ismertetése kapcsán például ilyen gondolatokkal lép meg az olvasót: „mind a ketten (ti. az orvos-szerzők — J. G.) szenvednek, panaszkodnak és kibúvót keresnek az igazságtalanságoknak abból a rettenetes labirintusából, amelyben a mai gazdasági viszonyok között a szegény ember (az emberiség túlnyomó része) bolyong”. Majd elmondja, hogy fájjalják a szegénységet, a tudatlanságot, a piszkot, az elhagyatottságot, amit konstatálni kénytelenek, humanizmusuk azonban „nem sokat ér, mert nem tudják megtalálni a módot, hogy nyomorult viszonyok között, eszközők hiányában hogyan segítsenek magukon és betegeiken”. Sőt az olyan példa sem kerül el a figyelmét, amikor ez az „érzelmi” és nem „értelmi” humanizmus egyenesen kárára válik a szegény embernek. Az egyik könyv szerzője például, Pikler Gyula budapesti orvos, egy 36 óráig dolgozó munkásnak pihenést rendel, s elmegy munkahelyére, a malomba, hogy fölszólaljon, az érdekében,

mire a munkást elbocsátják. Azt is jól tudja, hogy kora modern nagyvárosi életének „a kapitalizmus, a nagy tőkék felhalmozódása adja meg a legfőbb jellemvonását”, s azt is, hogy Vilmos császár uralma „— mint minden királyé — azokon gyökeredzik, miket a népek vallásossága, közérkölcse, középsterű művészet és hasonló alcímek alatt a konzervatív szóban lehet összefoglalni”. Tiszta István miniszterelnökről is már 1905-ben bátran kimondja, hogy „államférfiúi tudománya erőszakos választásokon, hivatali terrorizmuson, gyenge és arrogáns szónoklatokon túl egyáltalán nem terjed. Szóval egy más körülmények között egészen jelentéktelen férfiú. De most ő a helyzet kulcsa. Vigyázzunk, ebből valami nagy baj lehet! S ha nem lesz, nem rajta múlik. Ő ma a legrosszabb hizsemű ember”.

*

Van azonban egy világnézeti kérdés, amelyben Csáth Géza a maga korában — túlzás nélkül állíthatjuk — következetesen forradalmi álláspontot foglal el, ez pedig a vallás, pontosabban az iskolai hittantanítás kérdése. A már említett *Írások az élet jó és rossz dolgairól* című kötetben három cikket is találunk e tárgyról, mégpedig kettőt egész fiatalon írt, közvetlenül a középiskola elvégzése után, 1905-ben, a harmadikat pedig nyolc évvel később, de teljes közöttük a szemléleti, világnézeti egység: valamennyi természettudományos világnézeten alapul. Az első írások (*A hittantanításról*, 1905. július 23.; *Még egyszer — és utoljára — a hittantanításról*, 1905. augusztus 13.) a szabadkai *Bácsország* című folyóiratban jelentek meg, s közvetlen indítékuk egy pedagógiai tanulmány megjelenése volt ugyanebben a folyóiratban *Az egységes hittani tanterről*. A tizenhét éves ifjú, akinek még igen eleven emlékei lehettek a középiskolai hittantanításról, egyenesen feltűnő hevességgel és szenvedéllyel, meglepően korszerű tudományos vértetben veszi fel a küzdelmet a papsággal, következetesen védelmezve az ifjúságot, „ezt a drága élő szervezetet”, illetőleg annak lelki épségét, mert a hittantanítás „kényszerzubbony a természetes elmén, a friss, egészséges agyvelőn”. Már maga az a tény, hogy egy ilyen írás a XX. században megjelenhetett nyomtatásban, „a mi hátramaradottságunk”, írja, s ez annyit jelent, hogy megengedik egy „őcska rozsdavájt alkotmány támogatását”, holott azt haladéktalanul le kellene rombolni, mert „a butaság és szülőköröség béklyóiba veri” a tanulóifjúságot. De megérti, hogy a papság körmeszakadtáig hadakozik érte, noha egyenként minden okos pap tudja, hogy az idő ellenük dolgozik, együtt azonban nem szabad elismerniök — „hogyan, mi lesz akkor a hatalommal, a vagyonnal, az ő mindennapi kenyérékkel”.

Tisztaban van a reakciós hatalom, az igazságtalan társadalmi berendezés és az egyház, illetőleg a vallás érdekazonosságával: „A vallási metafizikák mákonya az uralkodó érdekcsoportok — királyok, választó fejedelmek — telepítvénye. S e növénynek igen előkelő szerepe jut a népek elbutításában. Teszem azt, gondoskodik arról, hogy a tömegek eszébe ne jusson ilyen gondolat: Micsoda igen furcsa dolog is az, hogy egyes emberek kedvéért milliók adják a vérüket és pénzüket.” És ismételten a tudományok mítoszromboló erejére hivatkozik, a tudományos kutatások hatalmas, gondolatformáló jelentőségébe vetett szilárd hitéről tesz bizonyosságot: „Az is tény, hogy a vallásnak remegnie kell a tudományos felfedezéstől. Az is tény, hogy az energia és az anyag megmaradása elveinek felfedezése az úristent hívó metafizikai konyhák vendégeit nagyban megcsappantotta.

Mindezt nem hisszük, hanem tudjuk.”

Csáth Géza tudatos és meggyőződéses ateista volt, s ha 1905-ben még ifjú hévvel, lobogó szenvedéllyel ostromozta az iskolai hittantanítást, nyolc évvel később az új tudományos eredmények, mindenekelett a pszichológiai ismeretek birtokában már higgadt, mondhatnánk, tudományos ismeretterjesztő cikket ír a Pesti Naplóban (két folytatásban, 1913. május 4-én és 11-én) *A vallások és mítoszok pszichológiájáról*. Elméleti kiindulópontja az a darwini tétel — amire még más esetekben is hivatkozik —, hogy „az életnek egyetlen célja az élés, az élet, s amit látunk magunk körül, az nem más, mint küzdelem a létért, az életért”. Kimutatja, hogy ezt a tételt alkalmazza Freud is a lelki élet jelenségeinek magyarázatában, például az álmok értelmezésében,

bebizonyítva, hogy „amit álmodunk, azt érdekünk álmodni, és pedig úgy álmodni, ahogyan álmodtuk”. Ilyen ösztönös lelki tevékenység eredményének tartja a mítoszok és az istenfogalom keletkezését is. Ez utóbbi szorosan összefügg a túlvilág hívésével, főleg pedig „a túlvilági életben való jutalmazás és büntetés gondolatával”. Az ember ugyanis az evilági életben igazságtalanságot tapasztal, például azt, hogy „a kíméletesség nem részesül jutalomban, továbbá a gazságok... nem nyerik el büntetésüket, hogy a szorgalmas munka sokszor nem jut eredményhez, a semmittevés pedig gyakran nagyszerű előnyökben részesül”. Ezzel állítja szembe a vallást azt a megnyugtató teóriát, hogy a „túlvilágon igazságos ítélkezés leend”. S ki lenne más, aki ilyen ítélkezésre képes, mint az isten? „Vagyis egy olyan hatalmas, olyan jó, olyan szép, olyan tökéletes ember, amilyen ember a földön nincs, de amilyet nagyon szeretnénk, hogy legyen...”, tehát „az igazságos mennyei bíró létezésére vonatkozó hatalmas, kétségbeesett elemi kívánság, lelki követelés volt az, amely megteremtette az istenfogalmat”. Hasonló logikus magyarázatot ad Jézus születése történetéről, a különböző csodákról, s azzal zárja írását, hogy a fenti módszerrel könnyű volna kimutatni „az összes vallások ezer és ezer apró mítoszának” eredetét, s kiderülne, hogy „egyszerű elemi ösztönök teremteték meg azokat”.

Csáth Géza nem hagy kétséget afelől, hogy nem valami épületes elmé- nyeket és emlékeket vitt magával a középiskolából. Életkorát tekintve, valóban szembetűnő érettséggel méri fel annak lélek- és értelemnyomorító hatását az érzékeny, formálódó ifjúságra. Hogy pedig a hittantanítás csak az egészében maradi, korszerűtlen nevelési és oktatási rendszer egyik — bár nagyon jelleg- zetes és fontos — sajátságának tartja, az abból is látható, hogy *A magyar középiskolai tanítás végleges csődje* című írásában, amely — akárcsak a hit- tantanításról szólók — 1905-ből való, szintén foglalkozik a hittantanítással. Már az írás elején leszögezi, hogy a középiskolai tanítás a konzervatív rezsim szol- gálatában áll, s itt „minden pénzért, igazságtalanul szerzett, rosszul elosztott és elosztott vagyonért” történik. A cikk azonban korántsem elégszik meg a fenn- álló rendszer elmarasztalásával, hanem felvázolja az új, valóban korszerű közép- iskolai oktatás vízióját is, elősorolva — helyenként még a szükséges óraszám- mokat is megadva —, mit kellene tanítani a „pozitív tények” alapján termé- szettudományokból, korszerű művészetből, történelemből, nemzeti és világ- irodalomból, zenei ismeretekből, amellyel „együtt adódik elő a tár- sadalomtudomány és politika”, testnevelésből, melyet intézeti tornatanár vezet, aki „különben dr. medicinae” stb. A mai középiskolai rendszer azonban lejáratja magát, többek közt azzal, hogy „cinkosává lett a főnnálló és korhadt intézményeknek, tanítva az istenfellelmet, a dinasztiai tiszteletét, s hirdetve megdönt hazugságok igazságát”.

Szinte ugyanebben az időben, 1906 februárjában megrajzolja ennek a ma- radi iskolának egy jellegzetes típusát, dr. Platz Bonifác paptanár alakját is. Nyugdíjba vonulása alkalmával ír róla, s mindjárt bevezetőben leszögezi, hogy e nyugdíjaztatásnak „örülnünk kell. Szomorkodnunk amúgy is jó késő már”. Természetesen legfőbb negatív vonásának a természettudományos gondolko- dással ellentétes, bibliára alapozott vallásos nézetét tekintette. Egyetlen köny- vében például a „darwinizmust igyekezett letárgyalni. Természetesen sikerte- lenül... a bibliának a természettudományi meséi mellett törve lándzsát, ma- gára a bibliára hivatkozik, és azzal igyekszik bizonyítani. Fanatikus ember tehát! Veszedelmes ember. Kártékony ember”. De nem tudott tanítani sem, és főleg nem értett az ifjúsághoz. „Azt vélte, hogy az ember valami rubrikáz- ható kategorizálható fogalom”, „ha a diák felel — őt nem érdekelte annak arca... szeretettelen, mondhatnám, inkvizítori fölfogás, ez a magának örülő, rideg élet nem nézés, ez a homlokráncoló, ajkbiggyesztő merevség, ez a rö- viden és kijelentő mondatokban beszélő aszkétizmus: ez Platz Bonifác”.

E rendkívül változatos, eredeti gondolatokban gazdag publicisztikai anyag- ban megtaláljuk Csáth Gézának az irodalomról, az irodalmi alkotómunkáról és a kritikáról vallott nézeteit is, fragmentárisan természetesen, és nem rend- szerezve. Adyról például először az *Új versek* megjelenése kapcsán nyilat- kozik, bevallva, hogy maga is egy fél évig nevette a rigmusait, de miután

belenézett „a fiókjába”, azaz közelebb került egyéniségéhez, nagyon megszerette. „Igazi egyéniség — írja. — Eredeti tudniillik. És a világon senkit se utánoz.” Másodsor, *A Holnap* antológia megjelenése alkalmából méltatva Adyt, már olyan nagy jelentőséget tulajdonít költészetének a magyar lírában, mint Wagnernak a zeneművészetben, különösen nyelvi újításának „technikai vívmányát” hangsúlyozva. Az ifjú kritikusnál más helyen is megfigyelhető enyhe túlzással Adyt oly magasan kiemeli a kötetben szereplő hét költő közül, hogy veszélyes, sőt egyenesen szerencsétlen vállalkozásnak minősíti e csoportos fellépést, mivel „alkalmat adott rá, hogy hat eredeti művészt a kevésbé figyelmesen olvasók epigonoknak nevezzenek”.

Hasonlóképp elveti kissé a sulykot Gárdonyi *A hét katicabogár* című könyvének ismertetése során is, azt állítva, hogy „a világ bármely nemzete legelső rangú műalkotás gyanánt sorozná be irodalmába”. Pásztor Árpád egyik egyfelvonásos színművével kapcsolatban igen hevesen, az ironia, sőt a szatíra fegyverét is bevetve száll szembe a hivatalos kritika nyárspolgári szemléletével. Jellemző módon a *Sajtó és erkölcs* (Bácskai Hírlap, 1906) címet adja írásának, s az írónak azt a jogát védelmezi, hogy a kispolgári elvárásokkal szemben a nyers igazságot és a valóságot ábrázolja még akkor is, ha az ellenkezik a kispolgári szemlélettel és erkölcsi követelményekkel. A darab egy orvosnövendékről szól, aki az utolsó szigorlat letétele után ígérete ellenére sem hajlandó feleségül venni egy „tisztos szabómester” lányát, noha ezért kapta a pénzt a tanuláshoz. A fiatalember kész inkább visszafizetni a pénzt, mint elvenni a leányt, akit nem szeret, s úgy véli, hogy akkor követne el becstelenséget, ha elvonná. Az újság szerint, amellyel Csáth Géza szembeszáll, a fiatalember „irtózatosan csúf”, erkölcsileg szörnyű, következképpen nem esztétikus színpadi jellem, nem is kélt művészi hatást. A darab tehát rossz. A néző etikai és esztétikai szempontból szenved”. Jól látja Csáth Géza, hogy a pesti kritikus valójában a nyárspolgári idillt kéri számon a színpadi szerzőtől, azt hiányolja, hogy nem „megszokottan tanulságos tanulságot” adott, s nem akarta „a közhasználatban levő módszerekkel »tisztességes« színdarabbá sematizálni” a történetet. Csáth szerint „a legfőbb baj az vala, hogy nem lett házasság a vége. Milyen hatás! Gondolják csak el... ha házassággal végződik az ügy. Esetleg az új orvos és a lány kézen fogva letérdelnek. Tabló. Nem tréfadolog ez! Még munzszikálhattak is volna hozzá. Esetleg harmóniumon. Persze a színpalak megett!...”

Az immár jönevű novellista, két önálló kötettel a háta mögött és természetesen jelentős alkotói gyakorlattal a birtokában (1910-ben), igen határozottan és következetesen fejt ki nézeteit a közvetlen valóság és a művészi ábrázolás viszonyáról, hangsúlyozva az előbbi sajátos törvényeit. Egy dilettáns szerző rossz novellás könyvét ismertetve szinte türelmetlenül utasítja vissza a mindennapi valóság pusztá lemásolásának jogosultságát a művészetben. Egy novella együgyű cselekményvázának ismertetése után a következőket szögezi le: „Lehet, hogy megtörtént, de nem lett volna szabad leírni; ilyen véletlenek történhetnek az életben, de a művészetben nem”.

A Mikszáthról és Jókairól szóló írásokban a magyar regény fejlődésének, megújulásának útjáról értekeznek. *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényről szóló írásban (Huszadik Század, 1910) mindvégig érezhető valamiféle fenntartás, amit egy helyen ily módon fejez ki: „Vannak írók, akiknek látása, témái és művésze rokonszenvesebb nekünk...” Majd világosan is megvallja, hogy a regény *Utóhangjában* megnyilatkozó „esztétikus” Mikszáthtal nem ért egyet a regényírás jövőjét illetően. Mikszáth szerint ugyanis a regény az újságriport felé fog szaladni, s a regényíró mint a riporter „közli velünk a nyers eseményt, felvonultatja az abban részt vett fő- és mellékalakokat anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván”. Mikszáth jóslata szerint a regény ily módon „jobban és jobban fog közelíteni az élethez”. Csáth szerint viszont, aki éppen ellenkezőleg, a jellem- és főleg a lélekábrázolás elmélyítését tekinti a modern irodalom legfőbb követelményének, ez nem fejlődést, hanem visszafejlődést jelentene. Fenntartásának magyarázata tehát az, hogy mivel Mikszáth a szóban forgó regényében „ilyenforma sejtelmek kapcsán tett kísérletet, nem jártott sikerral”.

Első pillantásra talán meglepi az olvasót, hogy Mikszáthtal szemben Jókait a ma, sőt a jövő írójának tekinti, de érveléséből csakhamar megtudjuk, hogy mind határozottabban kibontakozó „pszichológiai alapon álló esztétikai módszerének” eredményeként jut erre a következtetésre. Jókai *Enyém, tied, övé* című regényét elemezve abban látja az író korszerűségét, hogy „részletesen leírja hőséneket, Andorffy Incének a tébolyodottságát. És amit az akkori pszichiáterek még csak nem is sejtettek, ő már tökéletes kulcsát adja az elmebetegség mechanizmusának”. Megállapítja, hogy Jókai a regény utolsó fejezetében betűről betűre tökéletesen kifejti — amint ezt Freud professzor és követői napjainkban részletesen és pontosan kimutatták —, hogy „az elmebetegségben rendszer van, hogy a téves eszméknek, hallucinációknak bajt feleltető, szerencsétlenséget korrigáló, boldogságot okozó, tehát életfenntartó céljuk van”. Azt a nézetét is kifejti, hogy a modern irodalom, amelyen természetesen a Nyugat nemzedékét érti, a reakció elleni harcában szakított mindazokkal, akiket ellene kijátszottak, így a „magyar irodalom másik forradalmár csoportjával” is, melyet Petőfi, Arany és Jókai képviselt. Miután azonban a csoport megszerezte a győzelmet, nem sokáig tarthat az idő, „amikor újra fel fogják fedezni az élő kapcsolatokat”. Csáth szerint éppen ettől a jövőtől várható „a magyar regénynek, a magyar drámáirásnak egy újabb, nagyszerű lendülete”.

*

Amint már az eddigiekből is kitetszik, kora legnagyobb tudományos eredményének Freud tanítását tekinti, amelyet jelentőségében Kopernikus és Darwin tételeivel egyenlítő ki. Döntőnek és határt jelzőnek azért tekinti, mert „a megismerés műszerét, az agyat, a lelket veszi vizsgálat alá”, s ez olyan vérmes reményekkel tölti el, hogy az egész emberi gondolkodás, „a tudományos megismerés forradalmát”, az összes előítélet összeomlását várja tőle. Egy finom mérőműszerrel azonosítja az agyat, s lehetségesnek véli, hogy működésének és hibáinak megismerése révén kijavítsuk a hibáit; ha ugyanis a mérés után elvégezzük a megfelelő levonásokat, akkor a hibás mérleggel is hajszálpontos méréseket végezhetünk. Ilyen mechanikus azonosítás útján jut el a társadalmi élet és művészetek evolúciójának feltételezéséig is, amiből a modern zene kialakulásának valamiféle szükségszerűségére is következett. A modern művészet — állítja — „a ma emberének érzékeny idegrendszer”-hez igyekszik igazodni, s ezért „a meglepőt, az intimet, a misztikust keresi”. Ennek megfelelően a zenében az a modern, ami „nervózus kívánságunknak” megfelel, ami „kiválóan alkalmas arra, hogy a fáradt, közömbös ideget föl-izgassa és mindvégig lekösse... Az alap és az iránymutató — az emberi idegrendszer — egyenes irányba és okszerűen tereli és befolyásolja a hangjegyek elrendeződését”.

Hasonló elvi alapokon értekezik a művészi alkotások élvezéséről is, és miután leszögezi, hogy „lelki élet, lelki működések csupán anyagelhasználás révén lehetségesek. Az érzés, a gondolat éppúgy táplálékot fogyaszt, mint a mozgás”, a hasonlat jelentőségéről értekezik a művészetben. Mivel a hasonlat „ismert fogalmat, tárgyat, helyzetet használ fel” megkönnyíti a megismerést, s ezért szép. Éppen ennek alapján utasítja el Kant meghatározását a szépről, mivel „mindaz, amit szépnek találunk, éppenséggel nem érdek nélkül, hanem majdnem kézzelfogható érdekből és érdekekből tetszik”.

E pszichológiai módszerrel jut el a valóság művészi ábrázolásának, ezen belül pedig az alkotó művész személyisége szerepének egy valóban korszerű megfogalmazásáig is. Egy rajzgyűjtemény kapcsán kifejti, hogy nem elegendő, ha „egy festő kitűnően lát és pompásan fest”, őt az érdekli, ami „a kettő közé esik”, vagyis maga az alkotó, illetőleg az a többlet, amit a művészegyenység ehhez hozzáad. „Engem nem az ő megfigyelése érdek — írja — és nem a természetmászoló képessége, hanem az, hogy abban a módban, ahogyan lefesti, amit lát, mennyire van képviselve az ő lelki élete, az emlékei, a gondolatai, az asszociációi, az élete, amik a benyomásokat elválasztják, átalakítják.”

*

Nem véletlen tehát, hogy művészetének, elsősorban novellisztikájának elemzői és méltatói — Kosztolányitól Illés Endréig — fontos körülménynek tekintik az orvos, a pszichiáter érdeklődését a lelki folyamatok, különösen a lelki betegségek iránt. Kosztolányi hangsúlyozza: „tudja, hogy lelki életünkben nincsenek csodák és véletlenek, a lelkünk történései éppen olyan végzetesek, mint a szívünk, a vesénk, a májunk működése...”; Illés Endre szerint „figuráit a klinikus kereste össze, s még természetesebb, hogy az ideg orvos szemével vizsgálta őket”. Ha közvetve is, de szól erről maga Csáth Géza is, mégpedig egy 1909-es rövid tanulmányában, melyet a Huszadik Század között *Az emberismeret és a társadalmi fejlődés* címen. Freud tételeit ismertetve megállapítja, hogy „a pszichioterápia új irányának megalapítója két főszisztémára osztja az emberi lelket. Az egyik cselekvő, agresszív jellegű, a másik az ellenőrző, gátló, befolyásoló rendszer. Az első adott fix képződmény, az ősi animális énünk. Önző, akaratos, kegyetlen. A gyermekkorunk énje ez, és álmainkban átveszi fölöttünk az uralmát. A másik szisztéma: szerzemény. A kultúra, a morál építménye. Leküzd az immorális vágyakat, a nemtelen és izléstelen ösént”. (Kiemelte: J. G.)

Ha szem előtt tartjuk, hogy e kis tanulmány 1909-ben, tehát e rövid írói pályának szinte a delelőjén keletkezett, mielőtt még Csáth az első morfiuminjekciót a bőre alá fecskendezte volna, igen fontos, autentikus tudósításnak tekinthetjük az író érdeklődési területét illetően. Ha továbbá néhány olyan jellegzetesen csáthos novella tárgyára is emlékeztetünk, mint amelyben a Witman-fiúk (tehát gyerekek!) kutyát, baglyot boncolnak elevenen, majd anyjukba szúrják a boncolókést, hogy ékszereit egy utcai lánynak ajándékozhasssák, vagy amelyben az idősebb testvér féltékenységből megfojtja kisöccsét, s egy harmadikra, amelyben egy kislányt a játszótársai játékból felakasztanak, világosan áll előttünk írónk érdeklődése a fenti „animális” gyermekkori énnel az időnkénti felülkerekedése iránt olyan esetekben, amikor a másik szisztéma, „a szerzemény” még nem működik kellőképpen, nem teljesíti ellenőrző és befolyásoló szerepét.

